

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció tézisei

GÁL JUDIT

DALMÁCIA HELYE AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

A magyar királyi hatalomgyakorlás dalmáciai jellemzői

Történelemtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Középkori magyar történelem Doktori Program

Programvezető: Dr. Draskóczy István DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai

Elnök: Dr. Draskóczy István DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Szende Katalin PhD, egyetemi docens

Dr. Thoroczkay Gábor PhD, habil. egyetemi docens

A bizottság titkára: Dr. Vadas András PhD, egyetemi adjunktus

A bizottság további tagjai:

Dr. Zsoldos Attila MHAS, c. egyetemi tanár

Dr. Klaniczay Gábor DSc, egyetemi tanár

Dr. Font Márta DSc, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás PhD, habil. egyetemi docens

BUDAPEST, 2019

A disszertáció célkitűzései

A doktori disszertáció célkitűzése, hogy a magyar királyok és a dalmáciai városok Árpád-kori kapcsolatait és az uralkodói hatalomgyakorlást megvizsgálja, bemutatva Dalmácia helyét a Magyar Királyságban. Az volt a célom, hogy a fentieket a tengeremelléki társadalom kontextusában mutassam be, emellett pedig a kapott eredményeket összevetettem az Adriai-tenger keleti medencéjében jelenlévő más hatalmak politikájával is. A munkám során a hagyományos politikatörténeti szempontok mellett, társadalomtörténeti, egyháztörténeti, várostörténeti, történeti antropológiai és intézménytörténeti szempontok szerint elemeztem Dalmácia és a magyar királyok viszonyát. A disszertáció időkeretének lefektetésekor a vizsgálat kezdetét 1091-ben határoztam meg, amikor I. László magyar király elsőként vezetett hadjáratot a horvát trón és egyben a dalmáciai városok megszerzésére, a disszertáció záró dátuma pedig 1301, az Árpád-ház kihalása. A kutatás tárgyát képező közel két évszázad során megvizsgálható, hogy miképpen alkalmazkodtak az uralkodók a dalmáciai városok politikai és társadalmi változásaihoz. A vizsgált időszakra estek ugyanis a magyar-velencei és magyar-bizánci háborúk, keresztes hadjáratok érintették a Magyar Királyságot és Dalmáciát, magyar trónharcok zajlottak a területen, a tatárjárás is elérte a Tengeremelléket, a 13. század végén pedig a gyengülő királyi hatalom mellett tartományi hatalmat építettek ki a helyi nemesi családok.

A disszertációmban a magyar királyi hatalomgyakorlást és a magyar-dalmáciai kapcsolatokat két fő szempont szerint vizsgáltam meg. A dolgozat első felében a magyar uralkodók, illetve a szlavón hercegek egyházakkal kapcsolatos politikáját elemeztem. Ennek során kitértem a dalmáciai és magyar egyházszervezet összehasonlítására és viszonyára, annak 12-13. századi átalakulására, a dalmáciai egyházfők és a királyi udvar kapcsolatára, a magyar királyok és szlavón hercegek egyházi adományaira és azok területi, időbeli, tartalmi jellemzőire, valamint szerepükre a királyi hatalomgyakorlásban. Külön figyelmet fordítottam arra, hogy a dalmáciai városi társadalom belső viszonyainak kontextusában vizsgáljam az adományokat, bemutatva, hogy az egyház helyi szerepének változása hatott-e az uralkodói politikára. A disszertáció egyházi kérdésekkel foglalkozó felének a végén a magyar királyok politikáját az Adriai-tenger hatalmi viszonyainak tükrében vizsgáltam meg.

A disszertáció második fele a magyar királyi hatalomgyakorlás világi adminisztrációhoz kapcsolódó aspektusaival foglalkozott. Elsőként a dalmáciai városok jogállását meghatározó királyi privilégiumokat vizsgáltam meg, amelyek az alapjai voltak Dalmácia megmaradó különállásának az országon belül. Ezt követően a magyar királyi hatalom helyi képviselőit mutattam be: elsőként a szlavón hercegi intézmény létrejöttével és a hercegek dalmáciai tevékenységével foglalkoztam, majd szlavón (horvát-dalmát) bánok hivatalát és tevékenységét

elemeztem, kitérve a bánság létrejöttére, területi kiterjedésére, a bánok joghatóságára, és kapcsolatára a dalmáciai városokkal. A báni hivatal elemzését követően az uralkodók és szlavón hercegek dalmáciai reprezentációjával foglalkoztam, elsősorban a látogatásokra, rituálékra és az ünnepélyes bevonulásokra koncentrálva. A disszertáció zárásaként pedig a 13. század végi helyzetet vizsgáltam meg, amikor a királyi hatalom meggyengült Dalmáciában és a Subics család saját tartományként kezelte a tenger melléki területeket.

A disszertáció forrásai

A disszertáció forrásait elsősorban a dalmáciai városok adminisztrációja során keletkezett dokumentumok, királyi, szlavón báni és egyéb magán vagy hivatali működés során keletkezett oklevelek, városi statútumok és elbeszélő források tették ki. A disszertáció a nyomtatásban is megjelent forráskiadványok mellett levéltári kutatásra is épült. A levéltárakban megvizsgált iratok közül két forrásgyűjteményt kell kiemelni. Az első ezek közül a spalatói érseki gyűjteményben őrzött *Donationes principum Ecclesiae Spalatensis* című, 106 folióból álló 17. századi kézirat. Ebbe a gyűjteménybe kerültek összeírásra a 17. század első harmadában az érseki levéltárban akkor fellelhető, mára már javarészt elveszett iratok, többségében az érsekségnek juttatott adománylevelek. A *Donationes* mellett a legfontosabb levéltári forrás, amelyet doktori disszertációm megírásához felhasználtam Iohannes Lucius kéziratosa 17. századi forrásgyűjteménye volt, amelyet a Spalatói Érseki Levéltárban őriznek. Lucius kézírataiban több mint 2200 tételnyi irat, feljegyzés, elbeszélő forrás, levél, kivonat és egyéb dokumentum található, és ami igazán figyelemre méltó az a közel ezer kiadatlan dokumentum, amely az Árpád- és az Anjou-korhoz köthető. A gyűjteményben viszonylag nagy mennyiségű eddig ismeretlen, vagy csak említésből ismert magyar királyi és hercegi oklevél található, amelyek nagyban hozzájárultak a disszertáció eredményeihez.

A disszertáció eredményei: a magyar királyok és az egyházak kapcsolata

A vizsgálat során rámutattam arra, hogy az egyház már a kora középkortól tekintve jelentős szerepet töltött be a dalmáciai települések világi életében. Az egyházak voltak a legnagyobb birtokosok Dalmáciában, az egyházfők pedig a helyi világi adminisztrációban is jelentős szerepet játszottak, különösen a városok diplomáciájában, amelynek vezetői voltak. Ez a befolyás a 13. század közepétől csökkenni kezdett, amikor megkezdődött a legfejlettebb városokban a világi és egyházi adminisztráció teljes elválása, köszönhetően a kommunális

fejlődés gyorsulásának. Ezt követően a század végére több városban az egyházfőválasztás a helyi klérusok belügye lett, míg a főpapok távolabb tartották magukat a világi ügyektől.

A kutatás rámutatott arra, hogy bár a királyok nem akarták integrálni a dalmáciai egyházszervezetet a magyar egyházszervezetbe, mégis nagy figyelmet szenteltek az uralkodók a helyi egyházaknak. A 12–13. század során a magyar-velencei rivalizálás hatására átalakult a helyi egyházszervezet. A magyar uralkodók kezén lévő dalmáciai birtokok egyházi fennhatóságát a 12. század végére a spalatói érsekek látták el, míg a velencei területek egyházfője a zárai érsek lett, akit a gradói pátriárka egyházi joghatósága alá rendelték. A két államhoz tartozó egyháztartományokon belül lévő, másik országhoz tartozó területek önálló püspökséggé vagy érsekséggé szerveződése ennek a korszaknak az egyik eredménye volt. Így jött létre a farói és zenggi püspökség is. Az egyházi és politikai határok összeegyeztetése nem csupán a magyar, vagy a velencei politika sajátja volt, ugyanezeket a jelenségeket lehetett megfigyelni a dél-dalmáciai egyházak esetében is. Emellett a vizsgálat kimutatta, hogy a magyar uralkodók a magyar kézen lévő dalmáciai egyházszervezet fennhatóságának kiterjesztésével akartak befolyást szerezni Boszniában a 12–13. század fordulóján.

A dalmáciai egyházfők szerepének vizsgálata rámutatott, hogy az egyházfők korábbi, városokra korlátozódó szerepe a magyar uralom megjelenésével megváltozott, és bizonyos területeken bővült. Az dalmáciai egyházi integráció hiánya miatt a helyi püspökök és érsekek bár nem voltak tagjai a királyi tanácsnak, és nem vettek részt a Királyság irányításában, mégis fontos szerepet játszottak az uralkodói hatalom biztosításában. Tagjai voltak a királyi és hercegi kíséretnek, szerepük volt reprezentációban a király jelenlétében és távollétében is, a dinasztikus szentek kultuszának terjesztésében, és az uralkodói politika és hatalom érdekeit képviselték a városokban. A spalatói érsekek kiemelkedtek a többi egyházfő közül, köszönhetően Spalato befolyásának és egyházi vezető pozícióinak. A spalatói egyházfőket képletesen fogalmazva, az uralkodók meghosszabbított jobb kezének lehet tekinteni ebben az időszakban. Amellett, hogy az érsekek összekötő kapcsot jelentettek a város és a királyi udvar között, a helyi ügyek rendezésében és az uralkodók külpolitikájában is fontos szerepet töltöttek be.

A királyi és hercegi egyházi adományok elemzése arra világított rá, hogy az adományok már Könyves Kálmán uralmának kezdetétől fontos szerepet játszhattak a királyi hatalomgyakorlásban, a 13. század közepe után azonban számuk drasztikusan csökkent. Kimutatható az is, hogy a királyi és hercegi látogatások, az azokhoz kapcsolódó ünnepélyes bevonulások különösen gazdagok voltak egyházi adományokban. Az adományok területi eloszlása kapcsán megfigyelhető, hogy a királyok és a hercegek politikai célokra, hatalmuk megerősítésére használták azokat: a legjelentősebb városok egyházait támogatták. Emellett a

királyi udvar alkalmazkodott az egyes városok társadalmi viszonyaihoz, így a helyi elit által is támogatott monostoroknak kedveztek. Szintén az uralkodói politika alkalmazkodását mutatja, hogy Zára 1244-et követően, azaz újbóli velencei kézre kerülése után, a várostól mindössze tizenöt kilométerre fekvő Nona szerepe értékelődött fel. A királyi hatalom szempontjából, mivel állandó sereg nem tartózkodott Dalmáciában, és nem volt a királynak állandó helyi hivatalnok sem, fontos volt, hogy más módon biztosítsák a városok lojalitását. Az egyház a dalmáciai városokban elfoglalt helye miatt alkalmas volt arra, hogy biztosítsa a helyi elit hűségét. A királyi adományok a 12–13. században ugyanúgy a városokkal való kapcsolatteremtés, kapcsolattartás és a lojalitás biztosításának eszközei voltak, mint a Trpimir-dinasztia uralma idején, és kontinuitás is megfigyelhető a két uralkodóház politikája kapcsán. A kommunális fejlődés előrehaladásával az egyház szerepe csökkent a városok világi életében, és a városi elit megpróbálta az egyházi földbirtoklást is visszaszorítani. A magyar uralkodói politika Dalmáciában alkalmazkodott ehhez a változáshoz, és a 13. század második felében alig találkozhatunk az egyházaknak tett uralkodói adománnyal, miközben a közösségeknek vagy a helyi elit tagjainak juttatott privilégiumok ezután is bőségesen előfordulnak.

A disszertáció eredményei: a magyar királyok és a világi adminisztráció Dalmáciában

A disszertáció második fele a magyar királyok hatalomgyakorlásának világi adminisztrációhoz és a városi közösségekhez kötődő aspektusait vizsgálta meg. Ennek során elsőként a magyar királyok és a dalmáciai városok közötti jogi helyzetet rendező privilégiumokat elemeztem. Rámutattam arra, hogy az úgynevezett Trau-típusú kiváltságok hitelességének kérdéséhez néhány oklevél kivételével kevés kétség férhet. Könyves Kálmán traui privilégiuma a város és a királyi udvar alapvető jogi és gazdasági kapcsolatait rendezte és hasonló kiváltságokhoz juthatott a többi dalmáciai város is. A Kálmán által megadományozott városok közül Spalato és Trau privilégiumát számos alkalommal megerősítették, azok tartalma folyamatosan bővült. Könyves Kálmán uralmát követően, három új város kapott királyi privilégiumot: Sebenico 1167-ben, Nona 1205-ben és Faro 1242-ben. A sebenicói, nonai és farói oklevelek vizsgálata megállapította, hogy mindhárom az úgynevezett Trau-típusú kiváltságok mintájára készült, a helyi társadalom vagy a királyi udvar igényeire szabott tételekkel kiegészülve. A vizsgálat során megállapítottam, hogy a Könyves Kálmán által adott oklevelek a későbbi dalmáciai városi kiváltságok mintájává is váltak, a Trau-típusú privilégiumokban foglalt jogok az Árpád-korban a dalmáciai városi társadalom által jól ismert, a helyi városok által elérhető legmagasabb jogi státusz lett.

A magyar királyi hatalom képviselőinek vizsgálatakor először a szlavón hercegek és a dalmáciai városok viszonyát elemeztem. Ennek során kitértem András herceg és Imre harcára, a későbbi hercegek dalmáciai tevékenységére, valamint a szlavón hercegség Magyar Királyságon belül betöltött szerepére. A szlavón hercegség egy olyan időszakosan betöltött intézmény volt, amelynek valamilyen kapcsolata lehetett a trónörökösökkel. A szlavón hercegi cím viselése és a trónöröklés közötti kapcsolat azonban nem vált automatizmussá, annak betöltése továbbra is királyi döntés eredménye volt. A hercegek közül András mellett Kálmán tartotta a legszorosabb kapcsolatot a dalmáciai városokkal, személyes jelenlétük során helyi ügyekben jártak el, és kíséretüknek dalmáciai tagjai is voltak. A királyi hatalmat a hercegek mellett szlavón (horvát-dalmát) bánok képviselték. A hatáskörük kezdetben csak Horvátországra és Dalmáciára terjedt ki, az 1180-as évekre azonban már Szlavónia is a joghatóságuk alá került. A horvát-dalmát báni cím helyett az 1220-as évek közepétől az „egész Szlavónia bánja” titulus gyökeresedett meg, amely arra utalt, hogy a Drávántúli tartomány egészét a bánok irányították. A báni hatalom az 1240-es évektől fogva megerősödött: rövid időszakok helyett hosszú évekig viselték a bánok a címüket, megindult a báni pénzverés, városokat alapítottak, emellett pedig a tatárjárás után másfél évtizedben a hercegi címet is viselték a területen. Az 1242-től az 1270-es évek kezdetéig tartó időszakban a dalmáciai városok irányítását is szorosabbra fűzte a magyar király. A szlavón bánok töltötték be Trau és Spalato *comesi* hivatalát is ebben az időszakban.

Az uralkodói reprezentáció elemzése rámutatott, hogy a királyi és hercegi látogatásoknak számos gyakorlati és szimbolikus funkciója volt: a személyes jelenlét a vizuális bizonyítéka volt a királyi hatalomnak Dalmáciában. A királyi kíséret a legmagasabb rangú magyar világi és egyházi előkelőkből állt össze, amelyhez csatlakoztak a dalmáciai egyházi és világi elit tagjai is. A látogatások gyakoriságát nehéz rekonstruálni, az azonban elmondható, hogy egyedül Könyves Kálmán esetében lehet kimutatni szabályszerűséget, mivel az uralkodó háromévente Dalmáciába látogatott. Megfigyelhető volt az is, hogy a szlavón hercegek, a későbbi IV. Béla kivételével, a hercegi cím megszerzése után rövid idővel Dalmáciába utaztak, egyfajta szimbolikus, bemutatkozó látogatás miatt. Az uralkodói és hercegi látogatások csúcspontjai az ünnepélyes bevonulások voltak. A megvizsgált magyar királyi és hercegi bevonulások kapcsán hasonló jelenségeket figyelhetünk meg. Könyves Kálmán bevonulásai előtt gyűléseket tartott, majd esküt tett a város privilégiumainak megtartására, majd ezeket írásba is foglalták. A magyar uralkodók dalmáciai látogatásai során az 1160-as évek végéig mutatható ki, hogy szóbeli esküt tettek a városi kiváltságok megtartására, majd ezeket az esküket foglalták írásba. A 13. század során a látogatások során eltűnt az eskütétel a királyi és hercegi szokások közül, ehelyett a

városi privilégiumokat a bevonulást követő királyi audiencián erősítette meg írásban az uralkodó. A királyi és hercegi látogatások és bevonulások szerkezete, az uralkodók és a városok közötti szimbolikus kommunikáció az adott időszak politikai viszonyait tükrözte. Amikor Könyves Kálmán elfoglalta Dalmáciát, a magyar uralom képlékenysége megmutatkozott a látogatások szerkezetében és az eskütelek gyakoriságában. A 13. század során a bevonulások előtt nem tartottak gyűléseket, és előzetes eskütelekről sincs már tudomásunk. A magyar uralom jelenléte ekkor már nem volt idegen, a királyi hatalom pedig erős volt a városokban. A bevonulások előtti eskütelek helyét és szerepét a privilégiumok bevonulást követő megerősítése vette át.

A IV. Béla halálát követő időszak kapcsán a vizsgálat megmutatta, hogy a királyi hatalom meggyengült, és emiatt egyrészt Velence számos területet tudott elragadni a magyar birtokok közül, másrészt megkezdődött, majd a század végére befejeződött a Subicsok tartományúri hatalmának kiépülése. A nagyhatalmú család a 13. század elejétől kezdve növelte befolyását a térségben, a királyi udvar kegyét is elnyerve. Az uralkodói jelenlét gyengülése után, kihasználva a kaotikus magyarországi helyzetet, megszerezték a tenger melléki területek feletti báni hatalmat Subics Pál vezetésével. Emellett a század utolsó harmadában, Zára kivételével, valamennyi fontosabb észak- és közép-dalmáciai várost a Subicsok vezették.

A disszertáció eredményeit összegezve elmondható, hogy a dalmáciai városok világi és egyházi adminisztráció tekintetében is megőrizték különállásukat a Magyar Királyságon belül. Emellett azonban az uralkodók a tenger melléki területek megtartására nagy hangsúlyt fektettek. A korlátozó, szigorú kontrollt jelentő velencei hatalommal szemben a magyar uralkodók engedményekkel, nagyfokú szabadság biztosításával, és a kereskedelmi rivális, Velence elleni védelemmel nyerték el a helyi elit lojalitását. A királyok az egyházfők befolyását kihasználva valamelyest kontrollálni tudták a városok életét, és az 1240-es évektől kezdve közel három évtizeden át a városok világi vezetésének a kérdését is befolyásolták. A magyar királyok, akiknek hatalmát a szlavón hercegek és bánok is képviselték a térségben, részt vettek a helyi egyházi és világi kérdések eldöntésében, beavatkoztak a városok harcaiba, és bánokon keresztül szükség esetén haderővel is biztosították a területek magyar kézen maradását. A magyar királyi udvar ugyan nem gyakorolt szigorú kontrollt a térségben, a dalmáciai városokkal azonban nem felületes volt a kapcsolatuk, alkalmazkodtak a helyi társadalmi változásokhoz, így biztosítva a Magyar Királyság stratégiai fontosságú részeinek hűségét.

A jelölt témában megjelent publikációk

A dalmáciai egyházak szerepe Imre és András trónharcának idején (1197–1204). Századok 153 (2019) 165–178.

A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit, Péterfi Bence, Vadas András, Kranzieritz Károly. Budapest, 2013. 99–117.

A dalmáciai városok és az egyházi földadományok: Az adományok szabályozásai és ezek hatása a magyar királyi politikára a 12–13. században. In: Hatalom, adó, jog: Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka, Kádas István. Budapest 2017. 197–218.

A világi hatalomgyakorlás és az egyház az Adriai-tenger keleti partvidékén a 12–13. században. In: Micae mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Fábián Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya. Budapest 2016. 47–68.

Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepélyes bevonulásai a dalmáciai városokba. In: Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter. Budapest 2015. 159–175.

Dalmáciai városkiváltságok az Árpád-ház uralkodása alatt. In: Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka, Skorka Renáta, Kádas István Budapest 2018. 205–222.

Hazudni akár a pápának is. A sebenicói püspökség létrejöttének rövid története. URL: <https://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/3164-hazudni-akar-a-papanak-is.html> (Utolsó letöltés időpontja: 2018. szeptember 25.)

Iohannes Lucius és öröksége. Belvedere Meridionale 30. (2018) 114–126.

IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. Századok 147. (2013) 471–499.

„Qui erat graciosus apud eum”. A spliti érsek szerepe az Árpádok királyságában. In: Magister Historiae. Szerk.: Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter. Budapest 2014. 53–72.

The Changes of Office of Ban of Slavonia after the Mongol Invasion in Hungary (1242–1267). In: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*. Ed. Suzana Miljan, Kosana Jovanović. Amsterdam 2018. 37–48.

The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301). *Hungarian Historical Review* 4. (2014) 471–493.

The Social Context of the Hungarian Royal Grants to the Church in Dalmatia (1102–1301). *Annual of Medieval Studies at CEU* 21. (2015) 47–64.

Ugarski horizonti u povijesti Crkve u Dalmaciji: Analiza kraljevskih darovnica Crkvi. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 33. (2015) 1–20.